

na kopnenom dijelu 9.109, u gradu unutar bedema 6.903 i u varoši 1.148 stanovnika.² Ni u tome se popisu ne mogu sasvim pouzdano odrediti oni koji žive isključivo od obrađivanja zemljišta i koje bismo mogli nazvati pripadnicima agrarnoga sloja zadarskoga stanovništva, ali su za naše zaključivanje i približni omjeri zanimljivi. Na otočnome i kopnenome dijelu zadarskoga kotara bilo je tada ukupno 15.968 stanovnika. Jedan njihov dio bavio se i drugim zanimanjima (stočarstvom, ribarstvom), ali se uza sve to smije pretpostaviti da je njihova većina živjela od obrađivanja zemljišnih posjeda. Njima svakako valja dodati i stanovnike zadarskoga varoša, u kojemu je bilo nastanjeno pretežno težačko stanovništvo. Dakako, težaka je bilo i u nekim dijelovima grada unutar bedema, pa i njih valja uzeti u obzir. Mogli bismo s najvećim oprezom zaključiti da je na području jedne gradske komune (Zadar) godine 1527. bilo barem dvostruko više agrarnoga stanovništva koje je živjelo od obrađivanja oranice, vinograda ili gajenja stoke od onih koje možemo svrstati u pojam neagrarnoga stanovništva (u rasponu od svećenika i plemića do trgovaca, obrtnika i ribara).

Razumije se, na kontinentalnim područjima Hrvatske i Slavonije omjer između agrarnoga i neagrarnoga stanovništva bio je nedvojbeno znatno veći, pa se čini veoma utemeljenom prije iskazana pretpostavka da je glavnina stanovništva na području hrvatskoga kraljevstva, između Drave i Jadrana, pripadala seoskim društvima.

Tako određenoj društvenoj razdiobi stanovništva na hrvatskome prostoru u srednjem vijeku uspoređan je drugi – nažalost, kvantitativno također pretpostavljeni zaključak: seoski, nedvojbeno prevladavajući, dio stanovništva posjedovao je najmanje zemljišta, odnosno: brojnost seljaštva bila je obrnuto razmjerna opsegu posjedovanja zemljišta. Temeljni, proizvodni sloj hrvatskoga stanovništva pretežno je obrađivao tuđe zemljište, koje je najvećim dijelom bilo u vlasništvu gradske i feudalne, svjetovne i crkvene elite.

3) Vrste zemljišnoga vlasništva

Da bismo mogli razumjeti tako iskazanu razdiobu zemljišnoga posjeda, nužno je pratiti njegov razvoj, barem u najsžetijim napomenama, od ranoga do kasnoga srednjeg vijeka.

Ranosrednjovjekovna vrela upućuju na dvije glavne vrste zemljišnoga vlasništva: 1) kraljevski zemljišni posjed (*territorium regale*) i 2) slobodni posjed seoskih općina ili zajednica (*villa*). Njima se već u ranome srednjem vijeku pridružuju još dvije vrste zemljišnoga vlasništva: 3) posjedi crkvenih institucija (samostani, biskupije) i 4) zemljišni posjedi svjetovne elite (gradski patricijat u dalmatinskim gradovima, pripadnici kraljevskih uglednika u Hrvatskoj, prije svega župani).

Kraljevski zemljišni posjed i posjedi seoskih općina svakako prevladavaju u ranosrednjovjekovnoj Hrvatskoj, ali već u tome razdoblju počinje širenje crkvenih

zemljišnih posjeda, dok se svjetovni zemljišni posjed tada tek počinje stvarati. Dvije posljednje vrste zemljišnih posjeda, Crkve i svjetovne vlastele, šire se prije svega na prostore na kojima se nalazio kraljevski zemljišni posjed i područja seoskih zajednica. Kraljevski zemljišni posjed u srednjovjekovnoj Hrvatskoj već je potkraj ranoga srednjeg vijeka bio uvelike smanjen, dok se slobodni zemljišni posjed seoskih općina u tome razdoblju tek počeo postupno stezati. To je proces koji će se dokraja oblikovati u razvijenoj srednjem vijeku, od XII. stoljeća dalje.

Temeljne su smjernice u razvoju zemljišnoga vlasništva u srednjovjekovnoj Hrvatskoj prema tome: a) smanjivanje kraljevskoga posjeda (*territorium regale*) i slobodnoga zemljišnoga posjeda seoskih zajednica (*villa*) i b) širenje zemljišnoga posjeda svjetovne vlastele i crkvenih institucija. Sličan je bio i razvoj zemljišnoga vlasništva na drugim dijelovima hrvatskoga kraljevstva, na područjima dalmatinskih gradova i u srednjovjekovnoj Slavoniji, ali uz izrazite posebnosti, što znači da u razlaganju o vlasničkoj strukturi nad zemljištem u hrvatskome srednjovjekovlju ne valja zanemariti društvene razlike između regionalnih cjelina ili kraljevina na hrvatskome prostoru.

4) Srednjovjekovna Hrvatska i *territorium regale*

Pitanje o razvojnim značajkama kraljevskoga zemljišnoga posjeda, navlastito o njegovu opsegu, promjenama i ulozi u razvoju hrvatskoga ranosrednjovjekovnog društva, već je od postanka moderne hrvatske historiografije bilo predmetom istraživanja, ali se zaključci nisu mogli znatnije odmaknuti od veoma općenitih predodžbi. Nije bilo moguće pouzdanije odrediti ni odnos između površina zemljišnoga posjeda što je pripadao kraljevskoj vlasti i seoskim općinama, pa je pretpostavljeno da je kraljevski posjed po svoj prilici “zaostajao za teritorijem što su ga prisvojile seoske općine”.³ Razlog je hipotetičnosti jednostavan: ne postoje nikakvi sustavniji podaci o opsegu *territorium regale* u hrvatskome kraljevstvu, a ono što je sačuvano prije svega upućuje na smjernice u razvoju kraljevskoga zemljišnoga posjeda.

Sačuvana vrela upućuju na zaključak da se kraljevski posjed u Hrvatskoj u ranome srednjem vijeku smanjivao kraljevskim darovnicama svjetovnim uglednicima i crkvenim institucijama. Premda isprave koje Trpimirovići izdaju samostanima u gradovima na području bizantske Dalmacije (Zadar) ili hrvatskoga kraljevstva (Biograd), ali i drugim crkvenim ustanovama (splitska nadbiskupija), nisu u svim sadržajnim pojedinostima vjerodostojne, ipak je izvan dvojbe činjenica da su hrvatski kraljevi darivali hrvatske i dalmatinske benediktinske samostane koji su i kraljevskim darovnicama širili svoje zemljišne posjede prema hrvatskome zaleđu.

Podaci o prelaženju kraljevskih posjeda u vlasništvo kraljevih uglednika još su oskudniji od podataka što ih sadržavaju samostanske darovnice, pa je istaknuto